

HANGİ TANRI?

Epistemolojik Tasavvurların Ötesinde
Ontolojik Gerçeğe Bir Yolculuk

Emrah BOZKURT

Mayıs 2025

Özet

Bu makale, “*Tanrı*” kavramı etrafında dönen çağdaş felsefi karmaşayı çözümlenmek amacıyla “*Hangi Tanrı?*” sorusunu rasyonel ve kavramsal bir zeminde ele almaktadır. İnsan zihninin epistemolojik kapasitesi doğrultusunda oluşturduğu Tanrı tasavvurlarının, çoğu zaman ontolojik bir varlıkla karıştırıldığı tespit edilmekte; bu durumun, bireysel ve kültürel düzeyde çeşitlenen Tanrı anlayışlarının yanlış değerlendirilmesine yol açtığı savunulmaktadır. Makalede, Tanrı’nın rasyonel bir tanımını yaparak “*tek, yaratıcı ve aşkın bir töz olması bağlamında*” bütün aracı Tanrı anlayışları devre dışı bırakılmakta ve tek Tanrı fikri, çeşitli felsefi senaryolar çerçevesinde tutarlılık testine tabi tutulmaktadır. Sayılabilirlik, irade çatışması, nedensellik zinciri ve zaman-mekân ilişkisi gibi ana temalar üzerinden yapılan analizler sonucunda, Tanrı’nın neden zorunlu olarak tek ve aşkın varlık olması gerektiği gerekçelendirilmektedir. Sonuç olarak, bu çalışma, Tanrı’ya dair epistemolojik modellemelerin sınırlı olduğunu, bu nedenle kavramsal netlik için ontolojik gerçekliğe dayalı bir tanımın zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Metafizik, İslam, Din, Felsefe, Ontoloji, Epistemoloji, Rasyonalite, Nedensellik, Determinizm, Monoteizm, Politeizm, Zamanın Ruhı

Giriş

Tanrı kavramı, insanlık tarihinin en eski ve en tartışmalı metafizik problemlerinden biridir. Bu makalede amacımız, Tanrı'nın varlığını doğrudan kanıtlamak ya da reddetmek değildir. Bunun yerine, "*Hangi Tanrı?*" sorusunu felsefi ve rasyonel bir zemin üzerinde tartışarak, Tanrı'yı kavramsal olarak netleştirmek ve çerçevesini belirlemektir. Çünkü günümüzde "*Tanrı*" adı altında dile getirilen birçok farklı anlayış, çoğu zaman birbirinden bütünüyle farklı içeriklere sahiptir ve bu durum, kavramsal bir kaos doğurmaktadır.

Bu çalışma, Tanrı hakkında konuşurken sıklıkla göz ardı edilen önemli bir ayrımı merkeze alır: ontolojik varlık ile epistemolojik tasavvur arasındaki fark. Tanrı'nın kendisi "*yani ontolojik gerçeklik*" tek ve mutlak olabilir; fakat insanlar onu kavramaya çalışırken kendi zihinsel sınırlılıkları içinde, kültürel, tarihsel ve bireysel faktörlerle şekillenen tasavvurlar üretirler. İşte bu çeşitlilik, Tanrı'nın kendisine değil, insanın kavrayışına dairdir.

Bu makalede, ilk olarak insan zihninin varlıkla kurduğu ilişkiyi, epistemolojik modelleme süreciyle birlikte inceliyoruz. Ardından tarih boyunca oluşan Tanrı tasavvurlarının nasıl kültürel ve zamansal bağlamlarda şekillendiğini, yani "*zamanın ruhu*"nun Tanrı algısı üzerindeki belirleyiciliğini ortaya koyuyoruz. Devamında ise özel isimlerden ve mitolojik figürlerden bağımsız, tamamen kavramsal düzeyde tanımlanmış rasyonel bir Tanrı tanımını geliştiriyoruz. Bu tanım, "*her şeyin yaratıcısı, tek, bölünemez, formlardan bağımsız, mutlak bir töz*" olarak Tanrı fikrine dayanmaktadır.

Makalemizin ilerleyen bölümlerinde, bu kavramsal tanım temel alınarak birden fazla Tanrı fikrinin mantıksal ve metafizik çelişkileri ortaya konulmakta, ardından Tanrı'nın "*nedene*" tabi olup olamayacağı "*yani Tanrı'nın nedeni olup olamayacağı*" detaylı şekilde ele alınmaktadır. Nihai amaç, Tanrı'nın sadece "*inançla*" değil, aynı zamanda sağlam felsefi ilkelerle kavranabilirliğini göstermek ve Tanrı tasavvurlarındaki karışıklığı çözmek üzere rasyonel bir temel inşa etmektir.

Ontolojik ve Epistemolojik Ayrım: Temel Kavramlar ve Farklılıklar

Felsefi düşüncenin temelini oluşturan iki kavramsal çerçeve olan ontoloji ve epistemoloji, varlık ve bilgi arasında yapılan ayrımı temsil eder. Ontoloji, var olanın ne olduğunu, nasıl olduğunu ve hangi koşullarda varlık kazandığını konu edinirken; epistemoloji, bu varlık hakkındaki bilgimizin nasıl oluştuğunu, bilgiyi nasıl elde ettiğimizi ve bilgiyi ne ölçüde temellendirebileceğimizi sorgular. Bu iki alan, felsefi düşünüşte çoğu zaman iç içe geçse de düşünsel düzlemde birbirinden ayrılması gereken iki farklı perspektifi barındırır. Ontolojik olan, dışsal gerçekliği, yani zihnimizden bağımsız olarak var olan varlık düzenini ifade ederken; epistemolojik olan, bu gerçekliğin bizim zihin dünyamızda nasıl temsillendiğiyle ilgilidir.

Ontolojik varlık alanı, kendinde-varlığı ifade ederken; epistemolojik düzlem, bu varlıkların bilinçteki temsiliyle ilgilidir. Yani insan, dış dünyadaki bir varlığa doğrudan değil, kendi algısal ve zihinsel süreçleri üzerinden ulaşır. Bu da bize gösterir ki, bilgi dediğimiz şey aslında insanın zihinsel yapısı ve deneyimi aracılığıyla şekillenir. Bilginin kendisi, ontolojik bir gerçeklik değil, epistemolojik bir inşadır. Zihnimiz, dış dünyaya dair bilgileri beş duyu, sezgi, deneyim ve akıl yoluyla alır; ancak aldığı her veri, bir yorum süzgecinden geçerek anlam kazanır. Bu yorumlama süreci, bilgiyle varlık arasındaki mesafenin açıldığı noktadır.

İşte tam bu noktada önemli bir ayrım ortaya çıkar: İnsan, varlığa doğrudan değil, zihin dünyasında kurduğu bir temsil aracılığıyla ulaşır. Bu temsil, bireyin bilgi, deneyim, inanç ve kültürel kodları tarafından şekillenir. Dolayısıyla insan, ontolojik olarak var olan bir gerçekliği, epistemolojik düzlemde kendi algı sınırları içinde anlamlandırır. Bu durum, her bireyin dünyaya, varlığa ve hatta Tanrı kavramına dair farklı tasavvurlar geliştirmesine imkân tanır. Çünkü epistemolojik düzlem, bireysel ve göreceli olanın alanıdır.

Ontoloji evrensel ve değişmez olanın peşindedir; epistemoloji ise bireysel, tarihsel ve dönüşebilir olanın. Ontoloji "*ne vardır?*" sorusunu sorarken, epistemoloji "*ne bilebiliriz?*" sorusunu sorar. Ancak bu iki soru birbirinden bağımsız değildir. Çünkü neyin bilinebileceği, neyin var olduğu sorusuyla doğrudan bağlantılıdır; ancak bu bağ, insanın varlıkla kurduğu ilişkinin bir yansımasıdır.

İnsanın zihin dünyası, epistemolojik düzlemde şekillenirken, bu dünya aracılığıyla ontolojik gerçekliğe dair imgeler üretir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: İnsan, kendi zihin dünyasında oluşturduğu temsili, çoğu zaman gerçekliğin kendisi sanma eğilimindedir. Bu durum, felsefi anlamda bir karışıklığa, hatta çoğu zaman ontolojik bir sapmaya yol açar. Yani birey, epistemolojik düzlemde oluşturduğu kavramsal bir temsili, ontolojik bir varlıkmiş gibi düşünmeye başlar. Bu yanılgı, ilerleyen bölümlerde ele alacağımız Tanrı tasavvurları konusunda daha da görünür hale gelecektir.

Özetle, ontolojik düzlemde var olanla, epistemolojik düzlemde bilinen arasında temel bir ayrım vardır. Bu ayrım, özellikle metafizik konuların değerlendirilmesinde belirleyici bir rol oynar. Çünkü insan, sınırlı algı ve bilgi kapasitesiyle ontolojik düzlemdeki bir gerçeği tüm boyutlarıyla kuşatamaz; ancak bu gerçeğe dair kendi zihinsel modellemeleri aracılığıyla bir anlayış geliştirebilir. Bu modellemeler ise, doğrudan doğruya insanın epistemolojik kapasitesine bağlıdır. Bu yüzden, özellikle Tanrı gibi aşkın ve mutlak bir varlık hakkında konuşurken, bu ayrımın göz ardı edilmesi, insanın kendi algısal sınırlarını evrensel bir ölçü gibi dayatmasına neden olur.

Zihin Dünyası ve Ontolojik Varlıklar: Epistemolojik Bir Perspektif

İnsanın evrene ve varlığa dair algısı doğrudan ontolojik gerçekliğe değil, onun zihinde şekillenmiş bir temsiline dayanır. Yani insan, dış dünyadaki nesnelere, olayları ve varlıkları doğrudan olduğu hâliyle değil onları zihninde inşa ettiği bir model üzerinden kavrar ve anlamlandırır. Bu durum, insanın yaşadığı gerçeklik deneyiminin doğrudan ontolojik değil, epistemolojik olduğuna işaret eder. Çünkü insan, doğrudan dış dünyayı algılamaz; zihninde onun bir modelini kurar ve o model üzerinden bir ilişki geliştirir.¹

Bu bağlamda, zihin dünyası; duyular, deneyimler, akıl yürütme, inanç ve dil gibi araçlar aracılığıyla dış gerçeklik hakkında temsili yapılar üretir. Bu yapılar, gerçeğin doğrudan kendisi değil, onun zihinsel yorumudur. Dolayısıyla "*gerçeklik*" dediğimiz şey, insan açısından her zaman için bir yorumlanmış, filtrelenmiş ve anlamlandırılmış gerçekliktir. Bu noktada, zihnin oluşturduğu modellerle dış dünyada var olan yapılar arasında bire bir örtüşme olmadığını

---

¹ Detaylı bilgi için bkz.: Emrah Bozkurt, "Hakikat, Gerçek ve Gerçeklik", *academia.edu*, Mayıs 2025.

vurgulamak önemlidir. Çünkü zihin, yalnızca veriyi almaz; aynı zamanda o veriyi düzenler, kategorilere ayırır ve yorumlar. Yani bir anlam inşası gerçekleştirir ve bu da bir gerçeklik sunar.

Bu süreci daha açık kılmak adına bir örnek verilebilir: İnsan bir ağacı gördüğünde, bu ağaç zihne olduğu gibi nakledilmez. Önce göz aracılığıyla belirli bir görüntü oluşur, sonra bu görüntü zihinsel kategorilere göre anlamlandırılır. “Ağaç” kavramı, doğrudan dış dünyanın bir temsili değildir; insan zihninin oluşturduğu bir soyutlamadır. Farklı kültürlerde, inanç sistemlerinde ya da bireysel deneyimlerde “ağaç” farklı anlamlara bürünebilir. Bu da gösterir ki, zihnin dünyası ile varlık dünyası arasında her zaman bir aracı ilişki, bir dönüştürücü katman vardır.

İşte bu noktada şu temel ayırım belirginleşir: Ontolojik düzlemde ağaç, zihinden bağımsız olarak vardır. Ancak insanın algıladığı “ağaç” epistemolojik bir varlıktır; insan zihninde anlamlandırılmış, sınıflandırılmış ve yorumlanmış bir modeldir. Bu nedenle bir varlığa dair bilgi, hiçbir zaman o varlığın kendisine değil, o varlığın zihinsel yansımaya dair bir bilgidir. İnsan, evreni olduğu gibi değil, zihninin kapasitesi oranında görür.

Bu durum, özellikle Tanrı gibi aşkın bir varlık hakkında konuşurken son derece belirleyici hâle gelir. Tanrı’nın mutlak, sınırsız ve aşkın bir varlık olarak tanımlanması; insanın sınırlı zihni tarafından tam anlamıyla kavranamayacağı anlamına gelir. Zihin, kendi sınırları dahilinde Tanrı’ya dair temsiller üretir. Ancak bu temsiller, Tanrı’nın ontolojik gerçekliğine değil, insan zihninde oluşturulmuş epistemolojik modellere karşılık gelir. Yani “Tanrı algısı”, Tanrı’nın kendisi değildir; insanın Tanrı’ya dair inşa ettiği modeldir.

İnsan, kendi zihninde oluşturduğu Tanrı tasavvurunu çoğu zaman Tanrı’nın kendisi zannetme eğilimindedir. Bu durum hem bireylerin hem de toplumların Tanrı hakkında farklı algılara sahip olmalarını açıklar. Bu tasavvurlar sadece bireysel düşünce ürünleri değil; aynı zamanda dinlerin, kültürlerin ve geleneklerin sunduğu hazır anlam paketleriyle şekillenir.² Dinler, Tanrı tasavvurlarını çoğunlukla kutsal metinler aracılığıyla sunar; kültürel dinler ve mitolojik yapılar ise bu modeli sözlü gelenekler, semboller ve ritüeller yoluyla aktarır. Her ne kadar bu bilgiler Tanrı tarafından gönderilen vahiy kaynaklı metinlere dayanıyor olsa da Tanrı bu metinlerde dönemin insan algısına hitap ederek konuşur. Böylece Tanrı’nın kendisi tarafından başlatılan bir modelleme bile, insan zihninde o çağın kavramsal araçları ve anlayış kalıplarıyla şekillenmiş olur. Sonuç olarak, her bireyin zihninde, az ya da çok, eksik ya da fazla farklılaşan bir Tanrı modeli inşa edilir.

Bir insanın “Tanrı vardır” demesi, esasen “benim zihnimde böyle bir Tanrı modeli vardır” anlamına gelir. Buna karşılık, “Tanrı yoktur” diyen kişi de aslında kendi zihninde kurduğu (veya başkalarının sunduğu modellerden devraldığı) bir Tanrı tasavvurunu reddetmektedir. Çünkü bir şeyi reddetmek için, o şeyin ne olduğunu belirli bir kavramsal çerçevede varsaymak gerekir. Bu mantıksal zorunluluk, Tanrı’yı reddeden kişinin dahi zihinsel bir modellemeye sahip olduğunu gösterir. Yani Tanrı’nın varlığını inkâr eden kişi, Tanrı’yı zihninde reddedilebilir bir biçimde modellemiştir. Bu modelleme, rasyonel temellere dayalı ya da duygu ve tepkilerle şekillenmiş olabilir fakat her halükârda bir Tanrı tasavvuru zihinsel düzlemde inşa edilmiştir. Dolayısıyla gerek kabulde gerek reddedişte tartışılan şey Tanrı’nın kendisi değil; insan zihninde epistemolojik düzlemde kurulan temsildir.

---

² Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: Emrah Bozkurt, “Tanrı’nın Zorunlulukları ve Doğası Yanılsaması”, *academia.edu*, Mayıs 2025.

Bu ayırım, yalnızca Tanrı tasavvurlarıyla sınırlı değildir. İnsan, tüm varlıkları bu zihinsel modelleme yöntemiyle kavrar. Diğer bir ifadeyle, insanın dış dünyaya dair her bilgisi, zihin dünyasında oluşturulmuş bir modeldir. Bu modeller, algıladığımız gerçekliği anlamlı kılar. Ancak bu anlam, ontolojik değil; epistemolojik bir anlamdır.

İnsanın düşünme yetisi, dış dünyadan gelen duyuşal verilerin algılanmasıyla başlar. Bu veriler, hafızada depolanarak zamanla kavramsal yapılar haline gelir. Örneğin, "adalet" kavramı, bireyin yaşamı boyunca karşılaştığı adaletle ilgili durumların zihinsel bir sentezidir. Bu kavramsal yapılar, mantıksal düşünme ve sezgisel anlayışla şekillenir. Akıl, bu kavramlar arasında bağlantılar kurarak yeni düşünceler üretir ve mevcut bilgileri derinleştirir. Bu süreçte, bireyin düşünme becerileri ve akıl yürütme yetisi, kavramlar arası ilişkileri anlamada belirleyici rol oynar. Dolayısıyla, bireyin zihinsel dünyası hem bireysel deneyimlerin hem de sosyal ve kültürel etkileşimlerin bir ürünüdür.

Zihin dünyası, bir anlam inşa süreci olduğu için, her bireyin kendi deneyimi, eğitimi, inancı ve kültürel arka planı bu süreci etkiler. Bu da demektir ki, hiçbir bilgi nötr değildir; her bilgi, bir öznenin zihinsel süzgecinden geçmiş, anlamlandırılmış ve yapılandırılmıştır. Bu nedenle evrensel bilgiye ulaşmak, ancak zihinsel modellerin farkında olunması ve bu modellerin sınırlarının bilinçli bir şekilde analiz edilmesiyle mümkün olabilir.

Sonuç olarak, zihin dünyası ile ontolojik varlıklar arasındaki ilişki, insanın varlıkla kurduğu en temel ilişki biçimidir. İnsan, doğrudan gerçekle değil, kendi zihninde inşa ettiği temsiller aracılığıyla gerçekle ilişki kurar. Bu temsillerin kaynağı, epistemolojik düzlemdir.³ Bu gerçek hem bilgi felsefesi hem de metafizik tartışmalar açısından belirleyici önemdedir. İlerleyen bölümlerde bu çerçeve üzerinden Tanrı tasavvurları ve aşkın varlık kavrayışları detaylı olarak değerlendirilecektir.

Tanrı Tasavvurlarının Epistemolojik Kökeni ve Zamanın Ruhı

İnsan zihni doğası gereği kavramlar arasında bağlantılar kurarak düşünür. Bu bağlamsal düşünme biçimi, zihnin soyutlama ve anlamlandırma kapasitelerinin temelini oluşturur. Tanrı gibi aşkın ve sınırsız bir varlığı anlamaya çalışırken de insan, elindeki kavramsal ve epistemolojik araçlarla hareket etmek zorundadır. Bu da kaçınılmaz olarak her bireyin zihinsel arka planına, bilgi düzeyine ve bulunduğu kültürel-dilsel çevreye göre şekillenmiş bir Tanrı tasavvuru üretmesine yol açar.

Bu çerçevede Tanrı tasavvurları, Tanrı'nın kendisinden çok, onu anlamaya çalışan insan zihninin ürünüdür. Her birey, kendi epistemolojik düzlemine göre Tanrı'yı kavramaya çalışırken bir tür zihinsel modelleme yapar. Ancak burada önemli bir ayırım yapılmalıdır: İnsanlar Tanrı'nın ontolojik mahiyetini değil, sadece zihinsel temsillerini oluştururlar. Bu sebeple farklı bireylerin "hatta aynı bireyin farklı dönemlerde" Tanrı'yla ilgili ürettiği tasavvurlar farklılık gösterebilir. Fakat bu, Tanrı'nın kendisinin değiştiği ya da çoğaldığı anlamına gelmez. Epistemolojik çeşitlilik, ontolojik çokluk anlamına gelmez. Ontolojik düzlemde Tanrı tektir; ancak insanlar O'nu farklı şekillerde algılayabilirler.

---

³ Detaylı bilgi için bkz.: Emrah Bozkurt, "Hakikat, Gerçek ve Gerçeklik", *academia.edu*, Mayıs 2025.

Bu durum yalnızca bireylerle sınırlı değildir; dinler de Tanrı'yı tarihsel ve kültürel bağlam içerisinde şekillendirilmiş bir bilgi paketi olarak sunar. Vahiy kaynaklı metinler bile, muhatap toplumun anlayabileceği kavramsal bir çerçeveye düzenlenmiştir. Örneğin İslam vahyinin indiği dönemdeki Arap toplumu açısından kudret ve mutlak güç figürü kral motifinde cisimleşmişti. Bu nedenle vahiydeki Tanrı tasavvuru da o dönemin egemen sembolik diliyle, yani "kraldan daha üstün, mutlak otorite sahibi" bir varlık olarak şekillendirilmiştir. Zira o dönemdeki insanlar için Tanrı'yı kavramanın en etkili yolu, hâkim oldukları dünyasal kavramlar üzerinden bir tasvir geliştirmektir. Tanrı'nın akılsal ya da sistemsal bir yapıda anlatılması o toplum için anlam ifade etmeyecek, hatta anlaşılmaz kalacaktı.

Bu noktada "zamanın ruhu" kavramı kilit bir rol oynar. Her tarihsel dönem, kendi bilgi birikimi, metaforik dili ve otorite figürleri doğrultusunda bir Tanrı tasavvuru üretir. Dolayısıyla kutsal metinlerde yer alan Tanrı anlayışları da zamanın ruhuyla birlikte şekillenir; bu ise Tanrı'nın değil, insanın kavrayış kapasitesinin bir yansımasıdır. Bugün geçmişe dönüp baktığımızda, bu tarihsel şekillenmeyi ve döneme özgü kavramsallaştırmaları daha kolay fark edebiliyoruz. Aynı şekilde gelecekteki insanlar da bizim bugünkü Tanrı anlayışımızı kendi zamanlarının epistemik ölçütleriyle yeniden değerlendireceklerdir. Bu tarihsel değişkenlik ise Tanrı'nın mutlak doğasına değil, insanın sınırlı algısına işaret eder.

Bireyler arası farklı Tanrı tasavvurlarının temel nedeni de bu sınırlılıklardır. Her bireyin zihinsel donanımı, bilgi seviyesi ve metafizik duyarlılığı farklı olduğu için, Tanrı hakkında oluşturduğu düşünce de farklı olacaktır. Zihin dünyası ne kadar açık, sorgulayıcı ve bütünsel ise, Tanrı tasavvuru da o kadar derinlikli ve kapsayıcı olabilir. Tersine durumda ise, zihinsel kalıpların darlığı, Tanrı'yı sığ, indirgemeci ve çoğu zaman antropomorfik kalıplarla anlama çabalarına yol açar. Bu durum yalnızca bireysel farklılıklara değil, aynı zamanda toplumsal bilgi düzeyine, eğitime ve felsefi geleneklere de bağlıdır.

Bu çeşitlilik, çağdaş dünyada çok sayıda farklı Tanrı anlayışının varlığını beraberinde getirmiştir. Ancak bu anlayışların çokluğu, ontolojik olarak birden fazla Tanrı olduğu anlamına gelmez. Tanrı'nın herkesin zihninde farklı bir biçimde tasavvur edilmesi, Tanrı'nın öznel bir fenomen olduğu anlamına da gelmez. Bu durum, sadece insanların algısal, kültürel ve bireysel farklılıkları üzerinden Tanrı'yı farklı tasavvur etmeleridir. Bu farklılıklar, Tanrı'nın zatını değil, insanların zihin düzeyine göre kavrayışlarını yansıtır. Ne yazık ki bazı çevrelerde bu farklar, her biri ayrı bir Tanrı'yımsı gibi ele alınarak, epistemolojik düzeydeki çokluk ontolojik düzeye taşınmakta ve bu durum yanlış bir çoğulculuk fikrine neden olmaktadır. Halbuki tüm bu tasavvurların ardında yatan, insan zihninin Tanrı'yı kendi anlam çerçevesiyle kavrama çabasıdır. Bu çabanın ürünü olan her tasavvur, Tanrı'nın gerçek mahiyetinden ziyade, O'na yöneltilmiş bir anlayış girişimidir.

Ayrıca bu tür bir yaklaşım hatalıdır, çünkü epistemolojik bağlamda her birey için farklı bir Tanrı var demek olur. Çünkü hepsinin Tanrı tasavvuru birbirinden farklıdır. O halde "her bireyin ya da dinin kendine ait özel bir ontolojik Tanrısı" düşüncesi de felsefi olarak sorunludur. Epistemolojik çeşitlilik, yani farklı bireylerin Tanrı'yı farklı biçimlerde anlaması, Tanrı'nın ontolojik olarak birden çok olması anlamına gelmez. Bu ayrımı net biçimde ortaya koymak, felsefi tartışmayı temellendirmek açısından önemlidir. Ancak birey inancı bağlamında Tanrı'yı istediği gibi düşünebilir bu epistemolojik çerçevede kalır fakat ontolojik olduğu iddiası yanıltıcıdır. Tanrı, herkesin kendine göre uydurduğu bir "kişisel Tanrı'ya" indirgenemez; böyle bir indirgeme hem Tanrı algısını zayıflatır hem de rasyonel metafizik zemini ortadan kaldırır.

Bu noktada Şu temel ilke göz önünde bulundurulmalıdır: Tanrı tektir; tasavvurlar çoktur. Ve her tasavvur, o dönemin insanının Tanrı'ya dair anlayış potansiyelinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla herhangi bir Tanrı tasavvurunu mutlak doğru kabul etmek hem felsefi olarak indirgemeci olur hem de insan zihninin doğal sınırlarını göz ardı etmek anlamına gelir. Bu bağlamda her insan ya da din Tanrı'yı ancak temsili düzeyde tasavvur edebilir.

Bu epistemolojik çerçeveden hareketle bir sonraki bölümde artık Şu soruya odaklanmamız mümkündür: Ontolojik düzeyde tek ve mutlak olan Tanrı'yı, nasıl daha evrensel, daha zamansız ve daha rasyonel bir zeminde dŐunebiliriz? İnsan akılı bu konuda ne ölçüde yol alabilir ve hangi sınırlara takılır?

Tanrı Kavramı: Rasyonel Bir Tanım ve Sınırlamalar

Bu makalenin temel amacı, Tanrı kavramını spekulatif ya da dogmatik inanç biçimlerinden bağımsız olarak felsefi ve rasyonel bir çerçevede ele almaktır. Dolayısıyla burada geliŐtirilen Tanrı tanımı, herhangi bir dinin veya kültürel geleneğin sunduğu özel bir Tanrı tasavvurunun savunusu değil; tersine, bu türden öznel tasavvurların ötesine geebilecekle bir ilkeler btnlğu temelinde, evrensel bir Tanrı kavramıdır. Őunu özellikle belirtmek gerekir ki, burada ortaya konulan Tanrı modeli, düşünsel sistemimizin tamamını yansıtmak yerine, bu makalenin çerçevesiyle sınırlı kalmakta; ancak bu sınırlı tanım bile, konunun ontolojik derinliği açısından önemli bir temel teŐkil etmektedir.

a. Tanrı Kavramını Bu Makale erevesinde Rasyonel Bir Zeminde Ele Almak

İnsanlık tarihi boyunca Tanrı tasavvurları, toplumların kültürel, siyasal ve epistemik yapılarıyla doğrudan ilişkilidir. Bir başka deyiŐle, tarihsel bağlamda "*mutlak güç*" olarak algılanan ne ise, Tanrı da o kavramsal forma büründürülmüŐtür. Tanım toplumlarında gökyüzüyle iliŐkilendirilmiŐ, imparatorluk çağlarında hükmeden bir kral gibi dŐnlmŐ, modern dönemde ise varlığın ilk nedeni veya aşkın bilinç olarak tasvir edilmiştir. Bu eŐitlilik, Tanrı'nın kendisinden değil, insan zihninin zorunluluklarından kaynaklanmaktadır. Çünkü Tanrı'nın "*doğasına*", insan zihni doğrudan ulaŐamaz; sadece zihinsel kapasitesi oranında onu modelleyebilir. Bu bağlamda Tanrı'nın bir doğası da yoktur, çünkü herhangi bir doğa atfı onu sınırlandırmaktır.

Bu noktada Tanrı'yı rasyonel zemine oturtmak, onu dogmalardan ve tarihsel kültürel kalıplardan arındırarak, mantıksal olarak zorunlu ilkelere dayalı Şekilde tanımlamayı gerektirir. Bu yöntem sayesinde, yalnızca belli bir dine veya geleneğe ait olan "*zel tanrılar*" değil, aynı zamanda insanın psikolojik ya da sosyolojik ihtiyaçlarından türemiŐ aracı "*tanrı figürleri*" de eleŐtirel süzgeçten geçirilmiŐ olur. Dolayısıyla burada kullandığımız Tanrı kavramı, herhangi bir özel isim ya da hikyeye dayanmayan; bilakis, Tanrı'da zorunlu olarak bulunması gereken ontolojik ve mantıksal özelliklere göre biçimlendirilmiŐ bir kavramdır.

Bu yöntem sayesinde Şu soruya rasyonel bir cevap üretebiliriz: "*Hangi Tanrı?*" Cevabımız Şudur: *Her Şeyin yaratıcısı, tekil, benzersiz, mutlak bir töz olarak Tanrı.* Bu tanım, tüm aracı varlıkları, sembolleri ve figüratif yaklaŐımları dıŐarıda bırakır. Tanrı burada, her Şeyin kaynağı olan, benzeri olmayan, bölünmeyen, sonlu hiçbir forma indirgenemeyen, tüm varlıkların zemininde olan formsuz bir tözdür. Bu noktada Tanrı'nın neden "*tek*" olması

gerektiğine dair detaylı tartışma, ileriki bölümlerde yapılacaktır; ancak bu tanımın doğal sonucu olarak çoğul tanrıçılığın mantıksal bir tutarsızlık içerdiği de burada açıkça görülür.

b. Özel Tanrı İsimlerinden Bağımsız Olarak Genel Bir Tanrı Tanımı

Tanrı'nın özüne dair tanımlar genellikle özel isimlerle ve dini anlatılarla yapılır. Ancak bu özel isimler, her biri belirli tarihsel, kültürel ve dilsel formlara bağlıdır. Bu makalede ise, Tanrı'yı özel isimlerinden soyutlayarak, evrensel ve rasyonel bir düzlemde ele alıyoruz. Bu tanımın en önemli özelliği, Tanrı'nın mutlak formsuzluk ve sonsuz potansiyel ilkeleri üzerine kurulmuş olmasıdır.

Formsuzluk, Tanrı'nın herhangi bir fiziksel ya da zihinsel kalıba sığdırılamayacağını ifade eder. Eğer Tanrı bir forma sahipse, bu onun sonlu olmasını gerektirir ki, bu da Tanrı'nın mutlaklığına aykırıdır. Dolayısıyla Tanrı, insan kavrayışının dışında kalan, ama aynı zamanda her şeyi mümkün kılan, mutlak bir "zemin"dir. Bu zemin, tüm varlıkları kendisinden çıkartan, ancak hiçbir varlığın kendisine denk olamayacağı bir aşkınlık düzlemidir.

Bu formsuz yapısından ötürü, Tanrı'ya dair tüm tasavvurlar aslında insan zihninin oluşturduğu modellerdir. Bu modeller, bireyin zihinsel kapasitesi, kültürel birikimi, psikolojik yapısı ve hatta dilsel kalıpları tarafından belirlenir. Tanrı'nın insanlar arasında farklı algılanmasının temel nedeni de budur. Zira herkes Tanrı'yı, kendi zihin dünyasının sınırları dahilinde tasavvur eder. Ontolojik olarak bir olan Tanrı, epistemolojik düzeyde sonsuz sayıda tasavvura bölünür.

Bu noktada önemli bir ayırım da yapılmalıdır: Ontolojik evrensellik ile sosyolojik evrensellik aynı şey değildir. Dinler çoğunlukla, bir Tanrı tasavvurunu toplumsal düzeyde yaygınlaştırır ve ortak davranış modelleri üretir. Bu anlamda "evrensel" olabilirler. Ancak bu, ontolojik olarak evrensel oldukları anlamına gelmez. Ontolojik evrensellik, insan düşüncesinden ve kültürel kalıplardan bağımsız olarak var olan mutlak hakikate işaret eder. Bu hakikate ulaşmak ise, insan zihninin sınırlılığı sebebiyle doğrudan mümkün değildir; sadece yaklaşılabılır.

Bu sınırlılık, bir yandan Tanrı'nın mutlak doğasının kavranamazlığını gösterirken, diğer yandan Tanrı hakkında rasyonel bir söylem kurmanın neden zorunlu olduğunu da ortaya koyar. Çünkü rasyonel ilkelere dayalı bir Tanrı tanımı olmaksızın, bireylerin kendi zihinsel projeksiyonları mutlaklaştırılır ve bu da hem bireysel hem toplumsal düzeyde çatışmalara yol açar. Dolayısıyla bu bölümde sunduğumuz Tanrı modeli, şunlara dayanır:

- Tanrı, mutlak ve tek bir tözdür.
- Hiçbir forma indirgenemez (formsuzluk).
- Tüm varlığın yaratıcısı, kaynağı ve zeminedir.
- İnsan zihni onu ancak modelleyerek anlayabilir.
- Tüm özel tanrı isimlerinden ve kültürel-dini figürlerden bağımsız olarak kavranabilir.
- Bu model, epistemolojik çeşitliliğe rağmen ontolojik teklifi korur.

Sonuç olarak, burada ortaya koyduğumuz Tanrı kavramı, tüm tarihsel ve kültürel tanrıçılık biçimlerinin ötesine geçerek, rasyonel temelli, metafizik zemine oturtulmuş bir Tanrı anlayışıdır. Bu anlayış, herhangi bir inanç sistemine bağlı olmaksızın, tüm sistemlerin ötesinde

bir varlık zemini sunar. Bu yaklaşım, ilerleyen bölümlerde tartışılacak olan *nedensellik, birlik, zaman-dışı varlık* gibi kavramlarla daha da derinleştirilecektir.

Birden Fazla Tanrı Mümkün mü? Tanrı Varsayımlarındaki Çelişkiler

a. Sayılabilirlik ve Aşkınlık: “Kaç Tanrı?” Sorusu Yanlış Bir Sorudur

İlk bakışta, “*birden fazla Tanrı olabilir mi?*” sorusu mantıklı gibi görünse de bu sorunun kendisi Tanrı’nın mahiyetini yanlış bir zemine oturtur. Çünkü sayı, çokluk, nicelik gibi kavramlar zaman ve mekâna bağlı olan evrende işlerlik kazanır. Yani “*bir*”, “*iki*”, “*üç*” gibi kavramlar ancak fiziksel varlıklar için anlamlıdır; bu varlıkların da içkin ve sonlu olması gerekir.

Oysa Tanrı kavramı, eğer doğru bir şekilde tanımlanacaksa, zaman-üstü, mekân-ötesi ve aşkın bir töz olarak anlaşılmalıdır. Bu durumda Tanrı hakkında “*kaç tane?*” diye sormak, yanlış kategoriye ait bir soru haline gelir. Bu, tıpkı “*mavi bir düşünce kaç kilo gelir?*” demek gibidir. Bu anlamlı gibi görünen ama kategorik olarak anlamsız bir ifadedir.

Dolayısıyla Tanrı’nın sayılabilir olması zaten mantıksal olarak imkânsızdır. Aşkın olan, sayılabilir değildir. Sayılabilir olan, aşkın değildir. Bu da çoktanrıcılığın daha ilk adımda kavram çelişkisiyle çökmesine neden olur.

b. Aynı Özde Aynı İrade: Çoğulluk Gibi Görünen Birlik

Diyelim ki sayılabilirlik sorununu bir kenara bıraktık ve aynı özelliklere, aynı kudrete, aynı bilince sahip birden fazla Tanrı’nın var olduğunu düşündük. Eğer bu “*tanrılar*” tam anlamıyla aynı şekilde davranıyor, aynı yasaları benimsiyor ve aynı iradeye sahipler; o zaman bu fiilen tek bir irade, yani tek bir Tanrı anlamına gelir. Bu durumda aralarındaki çokluk sadece görünüştedir.

Çünkü iki şeyin ayrı olması için aralarında bir farklılık, bir sınır, bir karşıtlık olması gerekir. Fakat burada hiçbir ayrım yoktur. İki farklı varlıktan söz edebilmek için en az bir tanesi diğerinden farklı olmalıdır. Aksi halde bu iki değil, bir şeyin kopyasıdır. Bu da yine bizi zorunlu olarak tek Tanrı fikrine götürür. Çünkü varlık olarak ayrılmayan, davranış olarak farklılaşmayan ve öz olarak bütünleşik olan şey, çoğul değil birliktir.

c. Aynı Özde Farklı İradede Tanrılar: Kaosun Kapısı

Bir başka senaryo ve yine sayılabilirlik sorununu bir kenara bıraktık: Aynı güçte ama farklı iradelere sahip birden fazla Tanrı olduğunu varsayalım.

Bu durumda iki olasılık vardır:

1. Tanrılar birbirine karşıt istekler taşıyorsa, bu evrende çatışma, kaos ve kararsızlık olur. Oysa evrenin yapısında gözlemlediğimiz şey tam tersidir: birlik, tutarlılık ve yasallık. Fizik yasaları çelişmiyor; doğa düzenli işliyor. Bu da ancak tek bir mutlak iradenin varlığıyla açıklanabilir.

2. Eğer bu Tanrılar farklı iradeye sahip ama birbiriyle çatışmadan hareket ediyorsa, bu ya:
  - a. birinin diğerlerine üstünlüğü sayesinde gerçekleşiyordur (yani biri daha güçlü ise yine tek Tanrı),
  - b. ya da özgür değıllerdir, yani kendi kararlarını alamıyorlar (ise bu da onları Tanrı olmaktan çıkarır).

Yani farklı irade fikri de kendi içinde mantıksal çelişkiler üretir. Mutlak kudrete sahip varlıkların birbirine zıt isteklerle var olması ya düzeni imkânsız kılar ya da biri diğerine tabi olur ki bu durumda o Tanrı değıl, tâbi bir varlıktır.

d. Yaratıcı Tanrı ve Yaratılan Tanrılar: Ontolojik Üstünlük Sorunu

Bu senaryoda bir üst Tanrı diğer Tanrıları yaratmış olsun. İlk sorun şudur: Yaratılmış olan, yaratanla aynı seviyede olamaz. Çünkü yaratılmışlık, bağımlılıktır; bağımlı olan ise Tanrı olamaz. Tanrı'nın temel niteliğı, mutlak bağımsızlık ve zorunlu varoluş (*vacibü'l-vücûd*) hâlidir.

İkinci olarak, yaratıcı Tanrı'nın kendi kopyalarını (*klonlarını*) yaptığını varsayalım. Bu klonlar, yaratıcıyla tamamen aynı özelliklere sahip olsun. Bu durumda bile ontolojik öncelik ve bağımlılık ilişkisi değışmez: kopya, ne kadar güçlü olursa olsun, kendisine kaynaklık edenle eşit olamaz. Aynı özde davranıyorlarsa bu zaten birliktir; farklı davranıyorlarsa yaratıcıya karşı geldikleri için yine çatışma sorunu ortaya çıkar.

e. Hepsı Bir Anda Vardı: “Kendiliğinden Töz” Sorunsalı

Son ihtimal: Bütün Tanrılar aynı anda, hiçbir yaratıcı olmaksızın birden ortaya çıkmış olsun ve yine sayılabilirlik sorununu bir kenara bıraktık. Bu durumda da şu temel sorunla karşılaşırız: Eğer hepsi aynı anda “*kendiliğinden var*” (*töz*) olarak vardıysa, bu nasıl oldu? Bir varlığın “*töz*” olabilmesi için hiçbir şeye bağılı olmadan, kendi başına var olabilmesi gerekir. Ancak çoklu tözlerin bir arada var olması koordinasyon, sınır, ilişki ve dolayısıyla zaman ve mekân gibi kavramlar gerektirir.

Ancak töz dediğimiz şey, zaten bu tür ilişkilerin dışında olan bir varlıktır. Birden fazla töz varsa bunlar birbirini sınırlamak zorundadır, çünkü birden çok mutlak güç ancak birbirine sınır koyarak ayakta durabilir. Bu da Tanrı tanımına aykırıdır. Çünkü Tanrı'nın tanımı “*sınırsız ve bağımsız*” olmaktır. Birden fazla sınırsızlık mantıksal olarak birbirini iptal eder. Bu durumda ya hepsi sınırlı olmak zorundadır (*tanrı değıl*), ya da biri diğerinden güçlüdür (*tek tanrı*). Her iki durumda da yine çoktanrıcılık çöküyor.

Zamanın Ruhu ve Tanrı Tasavvurları: Paket Modellerin Kapsayıcılığı

Tarih boyunca çoktanrıcı inançlar, aslında zamanın kültürel, sosyal ve siyasi “*ruhuna*” göre şekillenmiş paket Tanrı tasavvurlarıdır. Antik toplumlar, doğa güçlerini kişileştirerek ya da hükümdarları tanrılaştırarak “*Tanrı*” kavramını çoğaltmışlardır. Ama bu tasavvurların çoğı daha derin bir metafizik değıl, içkin korkuların ve düzen arayışının ürünüdür.

Oysa biz burada kavram olarak Tanrı'yı konuşuyoruz. Tanrı, insanların ihtiyaçlarıyla şekillenen bir varlık değıl; tüm varlığı kuşatan, aşkın, zorunlu bir tözdür. Ve böyle bir tözün çokluğu, kavramın kendisiyle çelişir.

Sonuç ve Gelecek Bölüm: “Peki Tanrı’nın Nedeni Ne?”

Tüm bu senaryolar gösteriyor ki, birden fazla Tanrı fikri hem mantıksal hem metafizik açıdan sürdürülemez. Her ihtimal, bizi ya tek bir yaratıcıya götürür ya da “Tanrı” adını verdiğimiz kavramı boşaltır.

Bu noktada kaçınılmaz olarak şu soru gelir:

“Peki o tek Tanrı’nın nedeni ne? Tanrı neden vardır?”

İşte bir sonraki bölümde bu soruya eğileceğiz: Tanrı’nın nedeni olabilir mi, olmalı mı? Yoksa Tanrı, neden-sonuç zincirinin dışında bir zorunlu varlık mı? Bu kritik mesele, hem tanrısal tözün doğasına dair düşüncemizi netleştirecek, hem de insanın ontolojik konumuna ışık tutacak.

Tanrı’nın Nedeni: Yaratıcılık, Nedensellik ve Zaman-Mekân Bağlantısı

a. Determinizm ve Nedensellik Arasındaki Farklar

“Nedensellik”, en temel anlamıyla bir olayın başka bir olaya neden olmasıdır. Yani A olayı B olayını doğurur; A olmadan B olmaz. Bu düşünce biçimi, insan zihninin zaman içinde gözlemlediği olaylar arasında kurduğu düzenli ilişkilerden doğar. Nedensellik, bir şeyin “neden” gerçekleştiğini anlamaya yönelik zihinsel bir araçtır ve her zaman bir “önce-sonra” ilişkisine dayanır.

“Determinizm” ise daha geniş bir iddiadır. Evrendeki her olayın, daha önceki bir olay tarafından belirlendiğini ve hiçbir şeyin rastlantısal olmadığını savunur. Determinizm, nedenselliği temel alarak, evrenin işleyişinin mutlak ve zorunlu kurallara bağlı olduğunu öne sürer. Yani eğer tüm başlangıç koşulları biliniyorsa, gelecekte ne olacağı da kesin olarak öngörülebilir.

Bu noktada önemli bir ayrım yapılmalıdır: nedensellik, deneyimsel bir düzenlemenin zihinsel bir yansımasıdır; determinizm ise bu düzenin mutlak bir yasa olarak var olduğunu savunan bir ontolojik görüştür. Nedensellik daha çok bilişsel ve fenomenal bir yapı sunarken, determinizm ontolojik bir iddia ileri sürer.

b. Tanrı’nın Nedeni ve Nedensellik Meselesi

Tanrı’nın bir nedeni var mıdır? Bu soru, ilk bakışta makul gibi görünse de aslında kavramsal bir hatayı içinde barındırır. Çünkü bir şeyin nedenini sormak, onu zaman ve mekân içerisine yerleştirmek anlamına gelir. Oysa Tanrı, zaman ve mekânı yaratan dolayısıyla onların dışında olan bir varlıktır. Nedensellik zinciri ise ancak zaman ve mekân içinde anlam kazanır; bir olayın başka bir olayı doğurması ancak bu iki boyutta mümkündür.

Tanrı’nın bir nedeni olduğunu savunmak, onu zamanın içine yerleştirip, “ondan önce ne vardı?” diye sormaktır. Bu da Tanrı’yı, yaratılmış varlıklar kategorisine indirgemek demektir. Oysa Tanrı, “yaratıcı” olarak tanımlandığında, bu tür bir zincirin başlangıcı değil, kendiliğinden var olan bir varlık olarak anlaşılmalıdır.

Felsefede bu düşünce, “zorunlu varlık” kavramıyla açıklanır. Tanrı’nın varlığı, başka bir şeye bağlı değildir; O’nun varlığı zorunludur. Nedensellik, “mümkün varlıklar” için

geçerlidir. Yani “*var olması başka bir nedene bağlı olan şeyler*” için. Ancak Tanrı, böyle bir bağımlılığın konusu değildir. O, neden gerektirmeyen bir varlıktır çünkü tüm neden-sonuç zincirinin kendisinden çıktığı ilk ve daimi kaynaktır.

c. Zaman ve Mekân Dışında Bir Varlık İçin Nedenselliğin Geçerli Olmaması

Nedensellik, doğrudan doğruya zamanla ilişkilidir. Bir şeyin nedeni başka bir şeyden “*önce*” gelir. Ama bu “*önce*” kavramı, zamanın içinde yaşayan varlıklar için anlamlıdır. Biz insanlar, neden ve sonucu ancak zaman çizgisi üzerinde sıralayabiliriz. Önce “*neden*” olur, sonra “*sonuç*”. Ancak bu sıralama, zamanın akışına bağlıdır. Zaman olmadan “*önce*” ve “*sonra*” anlamını yitirir. Bu da şu anlama gelir: zamanın dışında bir varlık için nedensellik kavramı uygulanamaz. Tanrı’nın bir nedeni olduğunu iddia etmek, O’nu zamanın içine yerleştirmektir. Ama bu, Tanrı’nın tanımına aykırıdır. Tanrı, zamanı ve mekânı yarattığına göre, onların içinde değil, onların ötesindedir.

Zaman ve mekânın dışında var olan bir şey, ne sayılabilirlik (*1. neden, 2. neden...*) ne de sıralama mantığına (*önce-sonra*) tabi olabilir. Sayılabilirlik dediğimiz şey bile ancak mekânla (*ayrım*) ve zamanla (*sıralama*) mümkündür. Dolayısıyla zaman ve mekân dışı bir varlık hakkında “*neden*” sorusu sormak, metafizik bir kategori hatasıdır. Dahası, nedensellik doğrudan gözlemlenmez, zihninle kurduğumuz bir kurgudur. Hume’un da vurguladığı gibi, biz olaylar arasında bir zorunlu bağ görmeyiz; sadece sürekli birlikler görürüz ve zihin bunu “*neden*” olarak yorumlar.⁴ Yani nedensellik, zihinsel bir çerçeveleme biçimidir, doğrudan doğada gözlemlenebilir bir olgu değildir. Bu bağlamda, insan zihninin inşa ettiği bu kavramı, insanüstü bir varlığa uygulamak, kavramsal olarak geçersizdir.

Tanrı’nın zamanı ve mekânı yaratmış olması, zaten onu tüm doğa yasalarının dışında ve aşkın bir konuma yerleştirir. Bu durumda, Tanrı’ya bir neden atfetmek, onu yarattığı sistemin içine dahil etmek olur ki bu ontolojik bir çelişkidir. Tanrı’nın nedeni yoktur çünkü O, neden-sonuç sisteminin kendisini kurmuştur.

Tanrı’yı maddesel ya da soyut-insani düzeyde tanımlamak, onun aşkın doğasına aykırıdır. Tanrı hiçbir şeye benzemez, hiçbir varlıkla kıyaslanamaz ve hiçbir neden-sonuç ilişkisinin parçası olamaz. O, varlıkların varlık bulduğu, zamanın başladığı, mekânın oluştuğu noktadan “*önce*” değil, tüm bunların “*ötesinde*”dir. Bu bağlamda, Tanrı’nın bir nedeni olduğu düşüncesi hem metafiziksel hem mantıksal olarak geçersizdir. Çünkü neden sormak, zaman içinde yaşamakla mümkündür. Tanrı ise zaman dışı, mekân dışı ve tüm varlığın aşkın temelidir.

Sonuç

Bu makale, Tanrı kavramına dair birçok çağdaş tartışmanın kökeninde yatan kavramsal karmaşayı açıklığa kavuşturmak amacıyla yola çıkmıştır. Ele aldığımız temel sorun, “*Hangi Tanrı?*” sorusunun kendisidir. Çünkü Tanrı hakkında konuşurken çoğu zaman ontolojik bir varlıktan değil, insanların epistemolojik düzeyde ürettiği tasavvurlardan bahsedilmektedir. Bu nedenle, her bireyin veya kültürün Tanrı’ya dair farklı görüşleri bulunabilir; ancak bu çeşitlilik, Tanrı’nın özünde çok olduğu anlamına gelmez. Epistemolojik çeşitlilik, ontolojik çokluk anlamına gelmez. Makalede sunduğumuz Tanrı tanımı, herhangi bir inanç sistemi ya da dini

⁴ Emrah Bozkurt, “Avrupa’da Aydınlanmacılık Hareketi’nin Ortaya Çıkışı”, *KTÜ Tarih Bölümü Bitirme Tezi*, Trabzon Haziran 2018, s.6-12.

mitolojiye bağı kalmaksızın; yalnızca rasyonel zorunluluklara, kavramsal tutarlılığa ve metafizik ilkeler üzerine kuruludur. Bu doğrultuda, Tanrı'nın:

- Her şeyin yaratıcısı olan bir töz olması,
- Benzersiz, bölünemez ve formlara indirgenemez formsuz olması,
- Zaman ve mekânın ötesinde aşkın bir gerçeklik taşıması,

gibi niteliklerle tanımlanması gerektiğini savunduk. Bu tanımla birlikte, birden fazla Tanrı fikrinin hem mantıksal hem de metafizik düzeyde çelişkiler taşıdığı ayrıntılı biçimde gösterilmiştir. Sayılabilirlik, özdeşlik, irade farklılığı, yaratıcı-yaratılan ilişkisi gibi çeşitli senaryolar çürütülmüş; Tanrı'nın neden tek olması gerektiği gerekçelendirilmiştir.

Son bölümde ise, Tanrı'nın “*nedeni*” olup olamayacağı sorusuna odaklandık. Nedenselliğin ancak zaman ve mekân içinde geçerli olabileceği, bu nedenle aşkın bir varlık olan Tanrı için geçerli bir kategori olmadığı vurgulandı. Tanrı'nın bir neden-sonuç zincirinin dışında, tüm sistemi yaratan ve kaynağı olan zorunlu bir töz olduğu sonucuna varıldı. Burada bir başka önemli tespit de nedenselliğin doğrudan gözlemsel bir yasa değil, zihinsel bir kurgulama olmasıdır. İnsan zihninin bu sınırlı kurgusunu Tanrı'ya uygulamak, kavramsal bir hata doğurmaktadır.

Sonuç olarak, Tanrı hakkında felsefi olarak anlamlı ve tutarlı bir biçimde konuşabilmenin yolu, Tanrı'yı kavramsal düzeyde, rasyonel ilkeler temelinde tanımlamaktan geçmektedir. Bu tanım, bizi zorunlu olarak tek ve aşkın bir Tanrı'ya götürmektedir. Bu Tanrı, bireysel inançların ya da kültürel kalıpların ötesinde, felsefi aklın ulaşabileceği en yüksek kavramsal düzeyde tasarlanmış mutlak bir varlıktır. Ve bu nedenle Tanrı hakkında konuşurken, epistemolojik modellerin sınırlı olduğunu, asıl olanın ontolojik gerçeklik olduğunu unutmamak gerekir.